

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

СЛОНЬОВСЬКА ОЛЬГА ВОЛОДИМИРІВНА

**ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ТА ЕСТЕТИЧНИХ ІДЕАЛІВ
У СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ
ІСТОРИЧНОЇ РОМАНІСТИКИ**

(на матеріалі творчості П.Куліша та І.Нечуя-Левицького)

13.00.02 — Методика викладання (української літератури)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних
наук

Київ — 1996

378 +
342.8

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00754259 (W)

Дисертація є рукописом

Робота виконана в Прикарпатському університеті ім. В.Стефаника

Науковий керівник — доктор педагогічних наук, професор
ПАСІЧНИК ЄВГЕН АНДРІЙОВИЧ

Офіційні опоненти: — доктор педагогічних наук, професор
КАПСЬКА АЛЛА ЙОСИПІВНА
— кандидат педагогічних наук, старший
науковий співробітник
ШЕВЧЕНКО ЗОЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

Провідна установа: — Черкаський педагогічний університет

Захист дисертації відбудеться 20 березня 1996 р. о 14³⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.32.01 в Інституті педагогіки АПН України (252001, м. Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 8, зал засідань).

Із дисертацією можна ознайомитися в науковій частині Інституту педагогіки АПН України

Автореферат розіслано "16" лютого 1996 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.В.БОНДАРЕНКО

AB-34.057

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження зумовлена соціальною, педагогічною та методичною значимістю проблеми. По-перше, формування моральних якостей та естетичних смаків, у тому числі й ідеалів, завжди вважалося пріоритетним завданням у всіх виховних системах людства. Культ грубої сили, поширений у ХХ ст. як у капіталістичному світі, так і в колишньому СРСР, породив явище "конфліктної культури", метастази якої наявні й зараз у молодій Українській державі. Тому важливо використовувати не тільки суспільні важелі, методи і прийоми у боротьбі з "конфліктною культурою", а й реалізувати весь арсенал педагогічних ідей, які з подібною метою втілювалися в життя у світовій практиці виховання й перевиховання молоді. Та при цьому доводиться визнавати, що більшість загалом позитивних педагогічних доктрин такого напрямку (виховання миролюбності, концепція всебічного розвитку особистості, ідея гуманізації) на перших порах передбачали ті аспекти роботи, які були продиктовані насамперед соціальними чинниками. Головною перешкодою до щастя людини і людства вчені вважали нещасття, злидні, низький матеріальний рівень життя. Пізніше, коли науково-технічний процес у більшості розвинутих країн спричинив поступ, який насамперед виявився в необхідності освіти для всіх і достатку, з'ясувалося, що на формування особистості та її ідеалів негативно впливає не стільки недостатній матеріальний рівень, скільки недосконалість міжособистісних стосунків, що зумовлюють нечуйність, черствість, агресивність, егоїзм, необ'єктивність суджень про інших, а це вже сфера моральних та естетичних цінностей.

По-друге, проблема формування моральних та естетичних ідеалів на даному етапі розвитку національної української школи набуває особливої ваги; оскільки наше суспільство переживає глибоку духовну кризу. Важливо запропонувати підростаючому поколінню такі взірці, які пройшли випробування століттями, були притаманні кращим представникам народу завжди і в даний час теж є гідними наслідування.

По-третє, з усіх шкільних предметів найширшу інформацію про моральні та естетичні ідеали народу дає рідна література. На жаль, сучасна методична наука відстає від насущних потреб школи. Досі нема ґрунтовних теоретичних спроб націлити вчителя-практика на ломку хибних застарілих стереотипів як у загальному трактуванні творів (наприклад, повісті "Земля" О.Кобилянської, роману "Бур'ян" А.Головка), так і в трактуванні окремих образів-персонажів (Терентія Гавриловича Пузиря та Петра Петровича Золотницького з комедії Івана Карпенка-Карого "Хазяїн", Гриця Летючого з новели В.Стефаніка "Новина", Оленки Панасенко з повісті А.Тесленка "Страчене життя"). Майже зовсім відсутні спроби методичного осмислення історичної романістики, а вчителі-практики відчують якраз неабиякі труднощі в процесі аналізу романів "Чорна рада" П.Куліша, "Диво" П.Загребельного, "Маруся Чурай" Ліни Костенко. З цієї ж причини значний відсоток учителів не ризикує запропонувати старшокласникам історичний роман для обговорення на уроці з позакласного читання.

Формування моральних та естетичних ідеалів у юнаків та дівчат під час вивчення історичної романістики — сприятливий і дуже результативний процес, адже автори історичних романів про епоху козаччини (в дисертаційному дослідженні — П.Куліш та І.Нечуй-

Левицький), відтворюючи дух часу, показали особливості славної доби силою художнього слова.

Козаччина дала унікальну систему навчально-виховних завдань, принципів та осередків виховання — козацьку педагогіку з особливими моральними та естетичними взірцями. Основною метою козацької доби у виховному аспекті було сформувати і виростити волелюбну, незалежну особистість, патріота, захисника рідної землі, свідомого громадянина, чуйну, добру, совісну, працювиту людину. Принципи та ідеї козацького виховання дуже добре приживалися в народі в цілому, а висока духовність українців посприяла тому, що тогочасна Україна вийшла на передові рубежі світової цивілізації. Як справедливо твердять Ю.Руденко, М.Стельмахович, І.Трухін, основи козацької педагогіки виявилися настільки міцними, що вона стала підвалиною української етнопедагогіки взагалі.

Формування традиційних українських моральних та естетичних ідеалів у старшокласників не може здійснюватися наосліп, спорадично, без добре впорядкованої концепції взірця для наслідування. Проте аналіз спеціальної філософської, педагогічної та методичної літератури свідчить, що в Україні досі нема жодної ґрунтовної наукової праці про традиційні національні моральні та естетичні ідеали, хоча у філософії до проблеми моральних взірців зверталися Ю.Бойко, В.Вернадський, Д.Донцов, Ю.Липа, Д.Чижевський, М.Шлемкевич, естетичних — П.Гаврилук, В.Кудін, К.Шудря; у психології помітні дослідження в цьому плані зробили О.Кульчицький, І.Мірчук, В.Москалець, В.Янів; у педагогіці — Г.Ващенко, В.Сухомлинський; у методиці викладання української літератури започаткував проблему формування національних ідеалів

О.Дорошкевич, серед сучасних методистів її розглядають В.Неділько та Є.Пасічник.

Актуальність і недостатня розробленість питання традиційних українських зразків для наслідування зумовили вибір теми дисертації.

Об'єкт дослідження — процес вивчення на уроках української літератури у старших класах історичної романістики про епоху козаччини, а **предмет дослідження** — наукові закономірності формування системи морально-естетичних понять і критеріїв на матеріалі історичних романів "Чорна рада" П.Куліша та "Князь Єремія Вишневецький" і "Гетьман Іван Виговський" І.Нечуя-Левицького.

Мета дослідження — виявити умови, за яких досягається оптимальний рівень формування традиційних моральних та естетичних ідеалів і розробити відповідну систему методів і прийомів.

Гіпотеза дослідження: виховання старшокласників у дусі моральних та естетичних українських ідеалів на уроках літератури під час вивчення романів на історичну тему буде успішним, якщо:

а) забезпечуватиметься глибоко продумана система формування морально-естетичних понять та ціннісних орієнтацій;

б) вивчення творів про історичне минуле нашого народу будуватиметься на активному їх сприйнятті;

в) уроки української літератури відзначатимуться високою емоційністю, різноманітністю методів і прийомів;

г) широко моделюватимуться такі навчальні ситуації, які будуть стимулювати учнів висловлювати власні судження про твір, вчинки й помисли персонажів;

д) буде зроблено вдалий відбір і узагальнення фактів морального та естетичного характеру;

е) учні осмислять ідеали історичної епохи і належно їх сприймуть;

є) буде здійснено проекцію цих ідеалів на сучасність, визначено місце понять честі, доброти, справедливості та їх антиподів у системі морально-етичних цінностей нашого часу.

Відповідно до мети і гіпотези дослідження були поставлені **завдання:**

— вивчити психолого-педагогічну й методичну літературу з теми дослідження;

— виявити рівень сформованості у старшокласників критеріїв моральної та естетичної оцінки, ступінь широти, глибини і самостійності суджень та переконань, їхнє вміння чітко розмежовувати і вищлюювати ознаки моральних, естетичних та політичних понять;

— аналізувати зміст, сюжет, композицію та систему образів у історичних романах П.Куліша та І.Нечуя-Левицького під кутом зору закладеного в них виховного потенціалу;

— обґрунтувати систему методів і прийомів формування моральних та естетичних ідеалів у страшокласників;

— перевірити ефективність запропонованої методики на практиці. Для вирішення поставлених завдань застосовувалися такі

методи дослідження:

1. Теоретичні:

а) вивчення й аналіз філософської, психолого-педагогічної та методичної літератури з теми дослідження;

б) теоретичне узагальнення педагогічного досвіду;

в) аналіз навчальних програм і шкільних підручників з літератури.

2. Емпіричні:

- а) констатуючий зріз;
- б) формуючий експеримент;
- в) спостереження в його різних формах за розробленою заздалегідь програмою;
- г) аналіз уроків учителів-словесників;
- д) бесіди з педагогами і старшокласниками;
- е) анкетування вчителів і старшокласників;
- е) аналіз творчих робіт учнів.

У процесі дослідження забезпечувалося:

- а) проведення уроків-диспутів та уроків проблемного характеру;
- б) моделювання проблемних ситуацій, у результаті чого здійснювався пошук художньої істини.

Теоретичною основою дослідження є наукові праці вітчизняних та зарубіжних учених про морально-естетичне виховання на уроках рідної літератури, закономірності формування духовного світу особистості, соціальні, етичні та естетичні фактори її розвитку, а також літературознавчі дослідження про українську історичну романістику.

Наукова новизна дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та практичній експериментальній реалізації системи роботи та шляхів формування моральних і естетичних ідеалів у старшокласників на уроках української літератури під час вивчення історичної романістики П.Куліша та І.Нечуя-Левицького.

Теоретичне значення роботи полягає в розробці педагогічних, психологічних та методичних основ формування у старшокласників традиційних українських національних моральних та естетичних ідеалів, у визначенні оптимальних шляхів роботи над текстами

історичних романів, що забезпечує якнайповніше засвоєння молоддю виховного потенціалу художніх творів рідної літератури.

Практична цінність дослідження визначається створенням методично продуманої навчальної і виховної системи роботи, спрямованої на ефективне вивчення історичних романів про козацькі часи, широке використання виховного потенціалу цих творів. Матеріали дисертації можуть бути використані для вдосконалення шкільних програм та підручників. Основні висновки дослідження вже реалізовані в курсі вузівської дисципліни "Шкільний курс літератури і методи його викладання" у Прикарпатському університеті імені В.Стефаника. Впровадження запропонованої в дисертації системи роботи в шкільну практику сприятиме вдосконаленню форм і методів вивчення української літератури на національній основі.

Вірогідність результатів дослідження забезпечується методичною та теоретичною обґрунтованістю вихідних даних, кількісним та якісним аналізом результатів дослідно-експериментального навчання, застосуванням комплексу методів науково-педагогічного дослідження, адекватних його меті та завданням.

Апробація та впровадження результатів дослідження здійснювалося в загальноосвітній середній школі-інтернаті № 1, Українській гімназії № 1 та загальноосвітніх школах I-III ступенів №№ 18, 23, 25 м. Івано-Франківська.

Основні положення дисертації та результати експериментів використовувалися в лекціях для студентів філологічного факультету Прикарпатського університету імені В.Стефаника, а також у лекціях на курсах підвищення кваліфікації вчителів-словесників при Івано-

Франківському обласному інституті післядипломної освіти педагогічних працівників.

На захист виносяться:

— наукова концепція, в якій обгрунтовуються закономірності формування моральних та естетичних ідеалів у старшокласників під час вивчення історичної романістики П.Куліша та І.Нечуя-Левицького;

— система експериментальних уроків, спрямованих на формування моральних та естетичних ідеалів у юнаків та дівчат засобами художніх творів про епоху козаччини.

Робота над дисертацією проводилася впродовж **трьох етапів**.

На **першому**, підготовчому **етапі** (1990-1991), мав місце інформаційний пошук шляхів розв'язання проблеми формування моральних та естетичних ідеалів у старшокласників на матеріалі української історичної романістики, що дало можливість зосередити увагу на здобутках вітчизняної та світової педагогіки з проблеми, яка вивчалася.

На **другому етапі** (1992) було висунуто кілька робочих гіпотез стосовно формування моральних та естетичних ідеалів у старшокласників, проведено констатуючі зрізи та проаналізовано їх результати, а також створено програми експериментального виховання на уроках української літератури, які ґрунтуються на традиціях духовності народу, козацького патріотизму, української моралі та естетики.

На **третьому етапі** (1993-1995) здійснювалось експериментальне навчання й перевірка ефективності запропонованої системи методичних прийомів для оптимального засвоєння і поглиблення знань старшокласників про гідні наслідування моральні

та естетичні ідеали у процесі вивчення історичних романів П.Куліша "Чорна рада" та І.Нечуя-Левицького "Князь Єремія Вишневецький" і "Гетьман Іван Виговський".

СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертація складається із вступу, двох розділів, висновків та списку використаної літератури.

У **вступі** обгрунтовано актуальність проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, сформульовано гіпотезу, з'ясовано наукову новизну, теоретичне і практичне значення отриманих результатів. Тут же дається визначення українських традиційних моральних та естетичних ідеалів. На основі зіставлення і порівняльного аналізу праць тих вітчизняних та зарубіжних учених, які досліджували структуру національного морального взірця для українців, встановлено, що даний ідеал включає в себе: здоровий життєвий оптимізм через усвідомлення Божої опіки над людиною і сенсу існування кожної особистості в безмірно великому й гармонійному світі; віру в Бога як у милосердного, а не жорстокого судді, доброзичливого порадника, всерозуміючого Отця; велику любов до України, глибоке усвідомлення понять лицарської честі, щирого патріотизму, здатність на подвиг або самопожертву, відсутність страху перед смертю; духовний аристократизм (високі внутрішні чесноти при зовнішній простоті, повага до всіх людей і усвідомлення власної гідності); волелюбність, вірність рідному краю, народові, друзям, а звідси й відразу до рабства і зради, які вважаються в середовищі українців найбільшими ганьбою та гріхом; взаємоповагу між старшим і молодшим поколінням і в той же час дух яскравого індивідуалізму, прагнення, створивши власну сім'ю, жити окремо від батьків; любов до рідних, рівноправне і делікатне

ставлення до жінки, доброзичливе і чуйне до дітей; вміння і бажання працювати; вроджену інтелігентність, прагнення до знань і культури.

Український естетичний традиційний ідеал характеризується такими особливостями сприймання представниками нації сфери прекрасного: перевагою духовного над матеріальним; красою і неповторністю пісень, танців, звичаїв, традицій; оригінальністю української архітектури храмів, міст, мальовничістю розбудови сіл, охайністю житла; красою в побуті (одяг, взуття, речі повсякденного вжитку, чистота обійстя, порядок у господарських будівлях: стодолі, стайні, коморі); схильністю українців до ремесл та рукоділля; відчуттям глибокого задоволення від праці як від творчості; романтичним опоетизуванням героїчної минувшини.

У **першому розділі** дисертації — "Формування моральних та естетичних ідеалів як соціально-педагогічна проблема" — дано скрупульозний аналіз наукового матеріалу, напрацьованого українськими вченими стосовно національних традиційних взірців.

Найближче до питання моральних та естетичних ідеалів для українців підійшли філософи з української діаспори. Ю.Липа у праці "Призначення України" належно обґрунтував "первені українського етносу", зазначивши, що в основу протоукраїнської культури лягли трипільська, еллінська та готська. Д.Чижевський дав досить широку характеристику нашого національного типу, а М.Шлемкевич у монографії "Загублена українська людина" аргументовано довів, що в різні історичні епохи в Україні мали місце моральні та естетичні взірці, які суттєво відрізнялися один від одного.

Філософські уявлення про український національний ідеал у двадцятому столітті були тісно пов'язані з політикою. Тому до проблеми взірця для наслідування зверталися такі державники і

патріоти, як Ю.Бойко ("Шлях нації"), В.Винниченко ("Відродження нації"), Д.Донцов ("Дух нашої давнини"). Ю.Бойко, наприклад, не заперечуючи в цілому уявлень Д.Чижевського та М.Шлемкевича про українські традиційні ідеали, торкнувся особливо важливої для нашої нації проблеми зради окремими індивідуумами цих візрців, а також небезпеки нівелювання національної духовності як підвалин самобутності народу. В.Винниченко підкреслював, що національні ідеали мають широке поле притягання і поширюються на всі класи, партії, вікові групи. Грунтовно досліджував проблему українського національного візрця Д.Донцов. Хоча далеко не всі постулати цього політолога можна сприймати як незаперечну істину чи аксіому, що не потребує доведень (вельми хитко вибудоване в нього, зокрема, завдання виховання сильних особистостей, до якого Д.Донцов підходить як ніцшеанець), цікавими є його думки про традиційний ідеал керівника держави і "провідну верству". Ратуючи за державність, Д.Донцов справедливо зазначав, що побудувати незалежну Україну можна тільки за умови відродження моральних та естетичних українських візрців у найширших народних масах.

Користуючись науковими даними французького вченого Амі та професора Петербурзького університету Ф.Вовка, українця за походженням, які на основі численних антропометричних вимірів та результатів широких наукових зрізів прийшли до думки, що серед українців найширше збережена старовинна динарська расова основа, Д.Донцов докладно зупинився на аналізі типів людей великої біологічної потенції, з середовища яких виходять вожді та ватажки. Найбільш придатним для керівної функції, за Д.Донцовим, є тип нордійця, колись дуже поширений, а тепер рідкісний в Україні. До цього типу Д.Донцов відносить Т.Шевченка і П.Куліша, а ми на

основі портретів літературних образів-персонажів та змалюванні письменниками характерів героїв можемо вважати нордійцями Івана Шрама з "Чорної ради" П. Куліша, Єремію Вишневецького, Максима Кривоноса з роману "Князь Єремія Вишневецький" та Івана Виговського і Юрія Немирича з роману "Гетьман Іван Виговський" І. Нечуя-Левицького.

Д.Донцов схарактеризував також тип понтійця як досить розповсюджений в Україні. Художніми образами понтійців у нашому дослідженні є Кирило Тур з роману П.Куліша та Тодозя Світайлиха, Пархім Запалихата, Мехтодь Кандзьоба і Зінько з романів І.Нечуя-Левицького.

Домінуючим типом в Україні є динарець. Таким у "Чорній раді" П.Куліша виведений батько Пугач та Матвій Гвинтовка, а в романі "Князь Єремія Вишневецький" І.Нечуя-Левицького — Богдан Хмельницький.

Найменш привабливим, за Д.Донцовим, серед провідних типів є остієць. Це спритний шахрай, спекулянт інтересами народу, аферист. Типовими остійцями в "Чорній раді" П.Куліша показані Брюховецький і Черевань.

Аналізуючи психічну вдачу українців та їхні моральні й естетичні ідеали, Д.Донцов наголошував, що фізичне й духовне у представниках нації залежить від расової субстанції, але історія народу і традиції теж накладають суттєвий відбиток на кожну особистість.

Серед сучасних учених-естетиків до проблеми українського естетичного ідеалу звертаються П.Гаврилюк, В.Кудін, К.Шудря. Найширше розробляє дане питання К.Шудря. У монографії "Естетичний ідеал митця" вона підкреслює, що естетичне

проявляється тільки у своєрідній взаємодії природних властивостей предметів, явищ дійсності та їх суспільної оцінки за законами краси. Найвищою мірою естетичних оцінок завжди виступає естетичний ідеал.

Серед сучасних психологів, які у своїх працях торкаються проблеми моральних українських ідеалів, найбільш перспективно працює В.Москалець. У праці "Психологічне обґрунтування української національної школи" науковець бере до уваги твердження К.Г.Юнга про архетипи — символи колективного підсвідомого, які визначають уподобання і ціннісні орієнтації народу впродовж багатьох десятиліть і навіть століть.

У педагогіці до проблеми традиційного виховання українського ідеалу найчастіше зверталися Г.Ващенко та В.Сухомлинський. У монографії "Виховний ідеал" Г.Ващенко, проаналізувавши християнський, західноєвропейський, націонал-соціалістичний, а також більшовицький ідеали, зробив висновок, що український виховний взірець ґрунтується на християнському, наближається до західноєвропейського і ніколи не буде витіснений більшовицьким, бо живе у пісні, народній педагогіці, літературних творах і має великий потенціал впливу на zdeформоване тоталітарним суспільством молоде покоління українських громадян.

У 60-х роках на материковій Україні найширше проблему моральних та естетичних виховних українських ідеалів досліджував В.Сухомлинський. У працях талановитого українського педагога-практика "Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості", "Духовний світ школяра", "Як виховати справжню людину", "Сто порад учителям", "Народження громадянина", "Павлицька середня школа" міститься чимало цінного про виховання старшокласників

на високих морально-естетичних зразках засобами літератури.

В сучасній методиці викладання української літератури велику увагу питанню формування традиційних моральних та естетичних українських ідеалів засобами рідної літератури приділяють В.Неділько та Є.Пасічник. В.Неділько справедливо зазначає, що література як вид мистецтва суттєво впливає на формування світогляду шкільної молоді, виробляє вміння давати власну обґрунтовану оцінку не тільки вчинкам чи помислам літературних героїв, а й життєвим явищам. Є.Пасічник вважає, що формування традиційних морально-естетичних взірців, гідних наслідування, починається з показу вчителем відповідного яскравого образу-персонажа як носія найкращих рис, причому літературний герой повинен хвилювати душу і серце школярів, емоційно впливати на них.

У дослідженні аналізуються також взірці, на які орієнтувалися самі письменники, пишучи історичні романи. Іван Франко підкреслював, що П.Куліш, І.Нечуй-Левицький та їхні колеги по перу дали у своїх творах весь синтез життя України, її історії, духовного світу нації. Ідеали П.Куліша були дещо суперечливими. Вивчаючи українську історію переважно з польських джерел, П.Куліш далеко не завжди міг об'єктивно оцінити минувшину рідного народу. Зіставлення документальних фактів з "Історії Русів" та "Літопису Самовидця" з трактуванням історичних подій недоброзичливцями України приводило письменника до сумнівів, роздвоєнь — то до палкого захоплення Запорізькою Січчю, то до заперечення її ролі й значення. Культурник П.Куліш не міг схвилювати кривавих побоїщ, міжусобиць. Але й теорія "хутора" теж не була панацеєю від усіх бід у часи козацької епохи, і це, зрештою, пропагуючи, теж розумів

П.Куліш. Внаслідок постійних пошуків ідеалу, відкидання всього, що мало навіть незначний відбиток негативного, зміни переконань автора персонажі "Чорної ради", задумані як негативні (Кирило Тур, батько Пугач), в кінцевому результаті сприймаються як романтичні образи і стають взірцями для наслідування. У той же час витворені за власне Кулішевою концепцією позитивні образи-персонажі (Черевань, Василь Невольник, Петро Шраменко) з кожною сторінкою стають все блідіші, втрачають вкладений у них духовний потенціал і в кінці твору викликають у читачів розчарування й зневагу.

Якщо П.Куліш за фізичними ознаками та психічним складом характеру цілком відповідає типу нордійця, то І.Нечуй-Левицький не належав до жодного типу людей провідної верстви володарської вдачі. Визначення кола моральних ідеалів І.Нечуя Левицького ускладнюється й тим фактором, що, на відміну від П.Куліша, яскравої насамперед у громадському житті особистості, автор романів "Князь Єремія Вишневецький" та "Гетьман Іван Виговський" не став активним виразником своїх ідеалів на жодному іншому терені, крім літературного.

Як і П.Куліш, І.Нечуй-Левицький був цілеспрямованим дослідником першоджерел, надавав перевагу історичним фактам над фольклорними історичними переказами і художнім домислом. Довгі роки письменник приятелював з М.Грушевським, обговорював з видатним істориком аспекти розвитку нашої нації, радився з вченим під час написання історичних романів, давав їх читати М.Грушевському з метою перевірити, чи правдоподібно зображена епоха. Сам І.Нечуй-Левицький зробив досить вдалу спробу написати історичні розвідки про окремих гетьманів України: "Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький" (1879), "Українські

гетьмани Брюховецький та Тетеря" (1899)

Стоячи на засадах реалізму, П.Куліш та І.Нечуй-Левицький в художньому вирішенні проблеми історичної правди надавали перевагу естетиці над достовірністю. У їхніх творах це добре простежується відповідно в епізоді поєдинку Петра Шраменка з Кирилом Туром та у зіставленні закоханих Єремії Вишневецького і Тодозі Світайлихи. Українські романісти історичного жанру пропагували гармонію морального та естетичного, а, значить, їхні твори сповнені оптимального виховного потенціалу, яким гріх нехтувати в нинішніх складних умовах духовної кризи.

У **розділі другому** – "Експериментальна робота по формуванню в учнів старших класів моральних та естетичних ідеалів засобами української історичної романістики про козаччину" – науково обгрунтовано експеримент. Тут представлені таблиці з результатами опитування старшокласників та вчителів-словесників.

У Івано-Франківському обласному інституті післядипломної освіти педагогічних працівників було проведено анкетування, у якому взяли участь 200 вчителів української мови та літератури.

Одна з анкет мала такий зміст:

1. Що таке традиційний виховний український ідеал? (Підкреслити одне з поданих нижче формулювань):

1. Зразок для наслідування молоддю тих представників минулих часів, котрих з погляду нашого часу вважаємо героями.

2. Створений віками, відшліфований народною педагогікою, закріплений у творах літератури і мистецтва зразок, гідний наслідування.

3. Сформований в епоху козацтва еталон людини-патріота, до якого наша педагогіка й мистецтво зверталися повсякчасно.

4. Уявлення про добре виховану людину.
5. Якщо Вас не влаштовує жодне з поданих вище визначень національного ідеалу, сформулюйте визначення самі.

Результати анкетування відображено у нижче поданій таблиці.

Традиційний український виховний ідеал

Таблиця № 1

Визначення учителями поняття традиційного виховного ідеалу	Кількість словесників, що надали перевагу запропонованому визначенню	
	у цифрах	у процентах
Зразок для наслідування молоддю тих представників минулих часів, котрих з погляду нашого часу вважаємо героями	64	32
Створений віками, відшліфований народною педагогікою, закріплений у творах літератури і мистецтва зразок, гідний наслідування	52	26
Сформований в епоху козацтва еталон людини-патріота, до якого наша педагогіка і мистецтво зверталися повсякчасно	48	24
Уявлення про добре виховану людину	36	18

Як свідчать результати анкетування, тільки 26% учителів зуміли правильно вибрати відповідь, що таке традиційний український виховний ідеал, причому власного визначення національного ідеалу не спромігся дати жоден учитель-словесник. Отже, питанню формування моральних та естетичних взірців, гідних наслідування, у старших класах приділяється мало уваги: виховання в такому плані здійснюється епізодично, без належного педагогічного й методичного спрямування.

У цьому ж розділі зроблена спроба організації оптимальної для формування у юнаків та дівчат традиційних українських ідеалів системи уроків при вивченні роману "Чорна рада" П.Куліша. Аналіз роботи в контрольних та експериментальних класах засвідчив, що

на уроках літератури можна домогтися набагато кращого навчального, розвиваючого і виховного результату, якщо теми уроків будуть добре продумані. В експериментальних класах система уроків вивчення творчості П.Куліша була така:

Урок 1. Біографія П.О.Куліша. Складний і суперечливий світогляд митця. Найцінніше в поетичному доробку. Роман "Чорна рада" як безсмертне дітище українського класика.

Урок 2. Українська нація в романі П.Куліша "Чорна рада". Яскраві носії українського менталітету (аналіз образів Божого чоловіка, Василя Невольника, Тараса Сурмача, батька Пугача).

Урок 3. Вплив епохи Хмельниччини на формування характерних рис української козацької старшини. Позитивні та негативні зміни в характерах, пов'язані із проявом нових тенденцій у моральному плані. Зіставлення і порівняння образів, вчинків та ідеалів Івана Шрама, Михайла Череваня, Матвія Гвинтовки.

Урок 4. Художнє вирішення письменником найбільш актуальних питань української нації: незалежності, влади, сили національного відродження. Морально-естетичні ідеали Якіма Сомка та його антипода Івана Брюховецького.

Урок 5. Романтичні образи козацького юнацтва у романі. Проекція "Чорної ради" П.Куліша на нашу сучасність.

При моделюванні уроків літератури за історичним романом П.Куліша "Чорна рада" було створено власну концепцію методичного підходу, яка спиралася на систему методів і прийомів, рекомендованих Ю.Бабанським у праці "Оптимизация процесса обучения". Добрий результат дали пошукові навчальні методи у поєднанні з методами репродуктивного характеру, а також такі виховні методи: стимулювання поведінки і діяльності, контролю,

самоконтролю і самооцінки, переконань, позитивного прикладу, цілеспрямованої дискусії, громадської думки.

Оскільки виразними носіями національних ідеалів у суспільстві часто стають герої народу, його вожді, старшокласникам було запропоновано план порівняльної характеристики образів представників козацької верхівки:

I. Хмельниччина – спільне минуле Івана Шрама, Михайла Череваня та Матвія Гвинтовки. Вплив епохи на козацьку верхівку.

II. Моральні, естетичні та політичні ідеали представників козацької знаті.

1. Ставлення до України та до різних соціальних верств народу.

2. Проблема влади: нехтування чи нестримне бажання мати її в своїх руках.

3. Сімейні стосунки і обов'язки.

4. Ставлення до кандидатів на булаву.

5. Моральні та естетичні ідеали представників козацької верхівки - Шрама, Череваня, Гвинтовки. Чітка різниця між їхніми взірцями.

6. Здобутки чи втрати в кінці життєвого шляху.

III. Ваша оцінка характерів і вчинків представників козацької старшини.

Під час роботи за даним планом виникла дискусія. Відповіді учнів відзначалися самостійним мисленням, бажанням встановити істину, аргументовно відстояти свою думку:

Наталя В.: "І Шрам, і Черевань, і Гвинтовка брали активну участь у визвольній війні проти Польщі, займали високі посади у війську Богдана Хмельницького. Ці люди були взірцями для інших. Згадаймо, що навіть про пізніше зовсім zdegradovanого Гвинтовку тоді з подивом, гордістю й захопленням говорили: "О, далеко наша

Гвинтовка досягає! "Але воєнні трофеї розбестили Череваня, а дуже амбітний Гвинтовка почав марити полковницьким пірначем і заради посади пішов на зраду. Єдиною порядною людиною між колишніми воєнними побратимами лишився Іван Шрам. Оце дійсно взірць мужності, патріотизму, сили духу! Якби такими були всі представники козацької верхівки, Україна би ніколи не втратила незалежність".

Василь М.: "Війна збагатила Череваня і Гвинтовку. Не личило їм так ганятися за багатством, та й національний моральний ідеал пропагував протилежне: перевагу духовного над матеріальним. А Черевань, купивши хутір, забув навіть про найголовніше для справжнього патріота — про долю України: "А що нам, брате, до України? Хіба нам нічого їсти або пити, або ні в чому хороше походити?" Ще нижче морально упав Гвинтовка. Навіть Черевань осуджує свого швагра, який скористався правом займанщини, захопив територію, заселену людьми, і, замість того, щоб піклуватися про цих підсусідків, став ущемлювати їхні права і перетворювати в кріпаків. Один тільки Шрам чесно вийшов з випробування багатством. Паволоцький полковник з першого погляду збагнув, що скоїлося з його колишніми друзями, тому не дарма одного назвав Барабашем, а другого Єремією Вишневецьким".

За завданням учителя окремі учні в експериментальних класах написали реферати про Якіма Сомка та Івана Брюховецького. Об'єктивні оцінки істориками цих вождів епохи козаччини дали змогу старшокласникам глибше осягнути природу традиційних українських моральних та естетичних взірців.

На уроках з позакласного читання за історичними романами

І.Нечуя-Левицького "Князь Єремія Вишневецький" та "Гетьман Іван Виговський" було використано стенд "Український традиційний морально-естетичний ідеал", портрети історичних героїв, карту, на якій учні схематично відтворили найважливіші битви, описані в літературних творах. Робота на цих уроках відзначалася проблемним характером і диференційованим підходом.

Експериментальне дослідження показало, що історична романістика П.Куліша та І.Нечуя-Левицького є надзвичайно багатим і цінним матеріалом для формування в старшокласників українських моральних та естетичних ідеалів.

Висока ефективність педагогічного впливу на юнаків та дівчат зумовлювалася не тільки цікавим змістом художніх текстів, не лише підвищеним віковим інтересом старшокласників до взірців для наслідування, а й ефективними методами та прийомами роботи на уроках, з допомогою чого в учнів вироблялися певні судження і оцінки, переживалися благородні почуття, формувалися ідеали.

Уроки в контрольних та експериментальних класах по-різному впливали на розуміння старшокласниками поняття ідеалу. Стереотипне вивчення змісту художнього твору (переказування, побіжний аналіз образів) у контрольних класах не дало належного результату: 2/3 опитуваних на уроках не врахували естетичного та морального критеріїв. В експериментальних класах такі відповіді були характерні лише для 1/7 старшокласників, причому виключно для відстаючих або слабких у навчанні учнів, а всі інші давали чітку естетичну чи моральну оцінку героям, їх вчинкам, помислам, поставленій меті та шляхами її реалізації.

Аналіз усних відповідей

Таблиця № 2

Класи	Кількість опитаних учнів	Кількість відповідей, у яких наявні правильні моральні та естетичні критерії		Кількість відповідей, у яких відсутні правильні моральні та естетичні критерії	
		у цифрах	у процентах	у цифрах	у процентах
Експериментальні	55	48	87.2	7	12.7
Контрольні	89	31	34.8	58	65.2

Учням дев'ятих класів було запропоновано три теми творів. Оскільки "Чорна рада" вивчається за шкільною програмою, дві з них стосувалися роману П.Куліша безпосередньо, а для висвітлення третьої рекомендувалось використати, крім першого українського роману, історичні твори епічного жанру І.Нечуя-Левицького "Князь Єремія Вишневецький" та "Гетьман Іван Виговський", опрацьовані самостійно й обговорені на уроках з позакласного читання.

Показники вибору тем творів

Таблиця № 3

Назва теми твору	Кількість учнів, які вибрали дану тему в експериментальних класах	Кількість учнів, які вибрали дану тему в контрольних класах
Ідея соборності України та відповідальність кожного громадянина за правильний вибір державного діяча, його політику на терені історії (за романом "Чорна рада" П. Куліша).	20	12
Мій улюблений герой в романі "Чорна рада" П. Куліша	9	32
"Козацької душі і весь світ не словнив би" (романтика козацького середовища в історичних романах українських митців).	14	4

Навіть кількісні показники вибору теми творів у контрольних та експериментальних класах суттєво відрізнялися: якщо в контрольних вільну тему для написання твору обрали тільки 4 учні, то в експериментальних — 14, тобто у 3,2 раза більше.

Якісний аналіз письмових робіт засвідчив, що у контрольних класах значна частина речень з учнівських творів не розкривала тему безпосередньо, в той час коли в експериментальних класах теми творів були розкриті на належному рівні.

Зрізи письмових робіт

Таблиця № 4

Класи	Кількість учнів, які писали твори	Загальна кількість речень, вжитих у творах всіма учнями	Кількість речень, які безпосередньо розкривають тему твору		Кількість речень, які не розкривають тему твору	
			у цифрах	у процентах	у цифрах	у процентах
Експериментальні	43	3010	2516	83.1	494	16.9
Контрольні	47	2820	1330	47.1	1490	52.9

На основі результатів експерименту зроблено такі загальні висновки:

1. Традиційні моральні та естетичні українські національні ідеали, виражені засобами історичної романістики П.Куліша та І.Нечуя-Левицького можуть стати взірцями для старшокласників, якщо на уроці літератури вчитель створить оптимальні умови для навчання і виховання шляхом належного відбору найефективніших методів і прийомів.

2. Проблемному та диференційованому навчанню у процесі вивчення історичної романістики належить особливо важлива роль.

3. Традиційні українські національні ідеали сприятливі для прищеплення учням страших класів, оскільки легко сприймаються,

глибоко усвідомлюються юнаками та дівчатами і не відчужуються архетипом представників нації, до якої належить молоде покоління.

Підтверджені в результаті теоретичного обґрунтування та практичного експерименту висновки можуть слугувати орієнтирами для наступних досліджень з цієї проблеми, зокрема:

— в розробці уроків з позакласного читання на матеріалі сучасної української історичної романістики;

— у створенні експериментальних програм, які б враховували специфіку історичних романів та їх багатючий навчальний і виховний потенціал;

— в теоретичних концепціях про роль і місце моральних та естетичних традиційних українських національних ідеалів у системі народної педагогіки.

Дане дослідження не вичерпує проблеми формування моральних та естетичних ідеалів у старшокласників засобами української історичної романістики. Воно може стати основою для ширших науково-методичних праць на матеріалі художньо-історичних творів, які пропонує шкільна програма з української літератури для 11 класу.

Основний зміст дисертації відображено в таких **публікаціях**:

1. Перший рік у школі: З учительського щоденника.//Українська мова і література в школі. — 1988. — № 11. — С. 57-64.

2. Як ми вивчаємо українську літературу.//Українська мова і література в школі. — 1990. — № 7. — С. 3-5.

3. Спроба інтерпретації бесід з позакласного читання як літературно-історичне вивчення минулого свого краю.//Українська мова і література в школі. — 1990. — № 12. — С. 44-45.

4. "Чи думав Байда про такого внука, що зрадить славу прадіда свого?": Методика проведення бесіди за романом І.Нечуя-

Левицького "Князь Єремія Вишневецький".//Українська мова і література в школі. — 1990. — № 12. — С. 45-51.

5. "Сутужна, сину мій, українська справа": Історичний матеріал до розгляду драматичної поеми Лесі Українки "Бояриня" та аналіз змісту твору.//Українська мова і література в школі. — 1991. — № 12. — С. 26-35.

6. "Чи виросла у нас уже Голгофа?": рецензія на історичний роман Р.Іваничука "Орда".//Дивослово. — 1994. — № 5-6. — С. 45-46.

7. "Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали...": Аналіз роману П.Куліша "Чорна рада".//Дивослово. — 1994. — № 12. — С. 11-16.

8. "Найтяжча кара звалася життям": До вивчення історичного роману у віршах Ліни Костенко "Маруся Чурай".//Дивослово. — 1996. — № 1. — С. 22-28.

Slonyovska O.V. Forming of Moral and Aesthetic Ideals in Senior Pupils while Studying Historical Novels (on the material of P. Kulish and I. Nechuy-Levytskyi works)

Manuscript of dissertation presented for the scientific degree of Candidate of Pedagogical Sciences, speciality 13. 00. 02 - Methods of Teaching (Ukrainian Literature). The Institute of Pedagogics of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 1996.

Methodological conception and results of theoretical and experimental research are defended. Regularity of forming in senior pupils moral and aesthetic traditional national ideals worth of inheritance by means of the Ukrainian historical novels about Cossacks is grounded. Methods proposed in the thesis favour the improvement of the quality of teaching literature in a secondary school.

Слоневская О.В. Формирование нравственных и эстетических идеалов у старшеклассников в процессе изучения исторической романистики (на материале творчества П.Кулиша и И.Нечуя-Левицкого).

Диссертация (рукопись) на соискание научной степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 — Методика преподавания (украинской литературы). Институт педагогики АПН Украины, 1996 г.

Защищается методическая концепция и результаты теоретико-экспериментального исследования — формирование у старшеклассников нравственных и эстетических традиционных национальных идеалов средствами украинской романистики о казачестве.

Предложенная в диссертации методика способствует повышению качества преподавания литературы в средней школе.

Ключові слова: моральний та естетичний традиційні українські ідеали, взірці для наслідування, духовний аристократизм, героїчний образ-персонаж, гармонія, милосердя, гуманність, поняття прекрасного, козацька педагогіка.

Підписано до друку 09.02.96 р. Об'єм 1,2. Формат 60x84 1/16
Друк офсетний. Тир. 100 пр. Зам. 3245. Безкоштовно.
Івано-Франківська обласна друкарня, вул. Січових Стрільців, 78.

143000

AB 34.031